

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, ДЕМОГРАФІЧНОГО СКЛАДУ ТА ЗАГАЛЬНИХ ПАРАМЕТРІВ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Чисельність населення України. Депопуляція у контексті демографічної кризи

Наша країна — одна з великих європейських держав, яка станом на 2021 р. посідала восьме місце в Європі за чисельністю населення. Проте в останні десятиліття Україна стрімко втрачала свій демографічний потенціал. Відбувалось прискорене скорочення чисельності її населення — основи трудового потенціалу. Країна втрачала свої позиції в європейській демографічній ієрархії: протягом останнього десятиліття вона поступилась своїм сьомим місцем за чисельністю населення Іспанії (47,6 млн осіб); останніми роками впритул до нашої країни за цим показником вже наблизилась і Польща (близько 38 млн осіб).

За даними Державної служби статистики на початок 2021 р. чисельність наявного населення України становила майже 41,6 млн, чисельність постійних жителів — 41,4 млн осіб. Чисельність населення нашої країни починаючи з 1991 р. (коли вона становила 51,9 млн осіб) скоротилась на понад 10,3 млн осіб, із них 2,3 млн країна втратила внаслідок анексії АР Крим.

Провідним фактором зменшення чисельності населення в Україні періоду незалежності виступає депопуляція: вона вийшла на загальнонаціональний рівень у 1991 р. і протягом 1990-х років на тлі неухильного падіння народжуваності та помітного підвищення рівня смертності наростала. З початку поточного сторіччя її масштаби та інтенсивність поступово почали зменшуватися, однак протягом останніх років восьми років масштаби депопуляційних втрат знову збільшуються, спочатку — переважно під впливом зниження народжуваності, а останніми роками — й внаслідок певного підвищення смертності в Україні (рис. 1.1).

До того ж починаючи від 2014 р. втрати чисельності населення в Україні відбувались не лише під впливом власне демографічних (депопуляція), але й екстраординарних воєнно-політичних чинників (анексія АР Крим; тимчасова окупація частини Донецької й Луганської областей).

Та в цілому впродовж усього періоду незалежності України саме природне зменшення населення — результат перевищення числа смертей над числом народжень — відіграло вирішальну роль у скороченні його чисельності.

Якщо на межі 1990-х і 2000-х років (у період найбільш інтенсивної депопуляції) Україна щорічно втрачала внаслідок перевищення кількості смертей над числом народжень у середньому близько 360 тис. осіб, що

Розділ 1. Динаміка чисельності, демографічного складу та загальних...

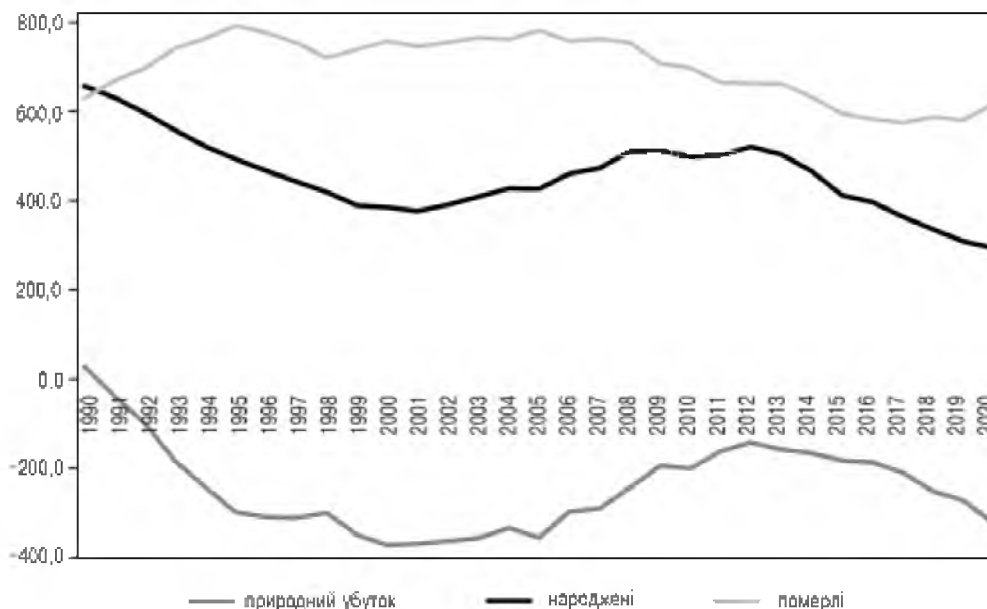

Рис. 1.1. Чисельність народжених, померлих та природний убуток населення в Україні у 1990—2020 рр.¹, тис. осіб

Джерело: дані Державної служби статистики України

на той час відповідало чисельності населення такого міста, як Сімферополь або Херсон, то на початку 2010-х щорічний природний убуток населення скоротився до 150—140 тис. осіб (орієнтовно — населення Мелітополя).

Проте після чергового поглиблення депопуляції (тобто з другої половини 2010-х років) обсяг річних депопуляційних втрат в Україні знову відчутно збільшився і досяг значень, зрівняних із чисельністю мешканців таких обласних центрів як м. Рівне (за підсумками 2018 р. — понад 250 тис. осіб), м. Хмельницький (у 2019 р. — понад 272 тис. осіб) або навіть майже Вінниця (депопуляційні втрати 2020 р. — понад 323 тис. осіб).

І за інтенсивністю депопуляції (природний убуток населення у розрахунку на 1000 осіб у 2020 р. становив понад 8 ‰) останнім часом Україна поряд Болгарією утримує сумнівне лідерство серед європейських країн. Притому, що депопуляція за останні тридцять років розгорнулася та поглибилася у цілій низці країн із різних регіонів Європи, саме Україна та Болгарія належать до тих європейських держав (із числа охоплених депо-

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

1.1. Чисельність населення України. Депопуляція у контексті демографічної...

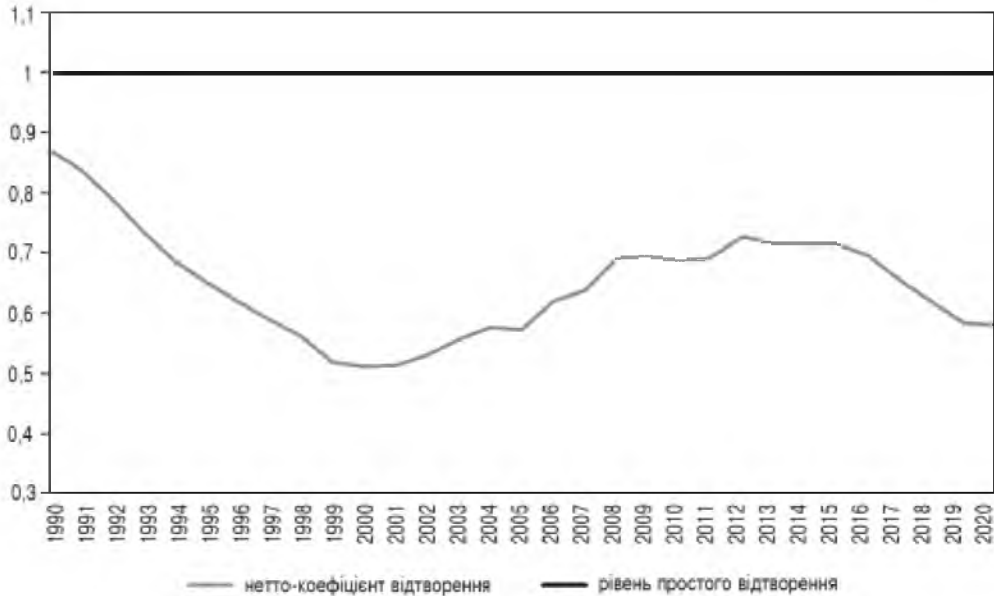

Рис. 1.3. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в Україні у 1990—2020 рр.
Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України

пуляцією), в яких ситуація з балансом природного руху й у динаміці в останнє десятиліття складалась чи не найгірше (рис. 1.2, див. вклейку).

Ще один показник, що комплексно характеризує природне відтворення, — нетто-коефіцієнт відтворення населення (число народжених дівчаток, які доживають до віку матері при їх народженні за даних рівнів повікової народжуваності й смертності) — в Україні становить останніми роками лиш дещо більше половини від рівня, необхідного для простого заміщення поколінь (рис. 1.3).

Виходячи зі значень нетто-коефіцієнта відтворення населення можна стверджувати, що наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років оновлення поколінь в Україні у цілому забезпечувалося на 1/2, у 2010—2012 рр. — на 2/3, у 2017—2018 рр. — на 3/5, а зараз — трохи більше ніж наполовину (у 2020-му — 0,580).

Ще більш промовисто демографічне неблагополуччя демонструє співвідношення народжених та померлих (коефіцієнт життєвості): станом на 2020 р. в Україні на кожну тисячу померлих припадало лише близько 475 народжених.

Характеризуючи специфічні риси відтворення всього населення в межах України, варто насамперед наголосити на вищій інтенсивності природного убутку населення та довготривалості депопуляції в сільській місцевості країни. Тут природний убуток населення фіксується вже близько сорока років поспіль та саме в період незалежності сягнув таких рекордно-пікових значень як, скажімо, у 2002—2005 рр., коли інтенсивність депопуляції пе-

Розділ 1. Динаміка чисельності, демографічного складу та загальних...

Таблиця 1.1. Групування сільських адміністративних районів

Роки	Частка групи районів (%)				
	менше 0,51	0,51–0,80	0,81–1,00	всього до 1,00	1,01–1,20
1991	23,9	44,5	14,0	82,4	7,8
1995	45,8	40,7	5,9	92,4	3,0
2000	65,5	26,1	4,1	95,7	1,4
2005	72,4	20,9	3,7	97,0	1,6
2010	39,6	42,7	10,8	93,1	3,5
2013	31,6	43,9	14,1	89,6	5,6
2019	72,7	22,1	3,2	97,9	1,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

ревищувала 10 ‰. Близькою до цього значення інтенсивність депопуляції в сільській місцевості країни виявилась і за підсумками 2020 р.: вона становила 9,6 ‰ проти 7,3 ‰ — у містах ².

На сьогодні ми стали свідками справжньої демографічної катастрофи в селах України: в переважній більшості сільських адміністративних районів чисельність померлих більша, ніж чисельність народжених ³. Ця теза, сформульована щодо депопуляції в сільській місцевості ще 15 років тому, є цілком релевантною і для сучасної ситуації з природним відтворенням сільського населення на місцевому рівні (див. табл. 1.1).

Певне поліпшення становища щодо «глибини депопуляції» в сільській місцевості на місцевому рівні, яке демонстрували показники життєвості від середини другої половини 2000-х і до середини 2010-х років, надалі поступило місцем поглибленню депопуляції та збільшенню її масштабів. Так, за підсумками 2019 р. майже у 98 % сільських адміністративних районів України чисельність померлих була більшою за чисельність народжених, у тому числі ледве не в 3/4 районів вона була в 2 рази вищою.

Аналіз балансу природного руху населення країни (за довготривалий період) з урахуванням його відмінностей за статтю дає підстави стверджувати, що в часовому вимірі депопуляція раніше охопила жінок, аніж чоловіків.

Особливо це стосується сільського населення, щодо якого природний убуток фіксується з кінця 1970-х років, однак при цьому майже до початку 1990-х перевищення числа народжень над числом смертей стосувалося лише жінок як демографічно старішої частини населення, для якої й зараз вищими є показники депопуляції (табл. 1.2).

² Тут і далі відносні показники за 2015–2020 рр. наведені без урахування даних по Донецькій та Луганській областях у зв'язку з відсутністю інформації по тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях.

³ Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення: науково-аналітична доповідь. Київ: ІДСД НАН України, 2007.

1.1. Чисельність населення України. Депопуляція у контексті демографічної...

України за величиною показника життєвості населення

з показником життєвості			Показник життєвості сільського населення	Показник життєвості сільського населення у % до міського
1,21–1,50	1,51–2,00	2,01 і більше		
5,6	4,0	0,2	0,73	66,4
2,9	1,7	—	0,58	89,2
2,1	0,8	—	0,49	94,2
1,0	0,4	—	0,46	76,7
2,4	1,0	—	0,63	84,4
3,3	1,4	0,1	0,70	87,4
0,8	0,2	—	0,48	86,7

Водночас через поступове «підтягування» чоловіків до жінок за рівнем демографічного постаріння, показники співвідношення народжень та смертей за статтю загалом також виявляють тенденцію до зближення.

Депопуляцією станом на 2020 р. були охоплені всі без винятку області України та м. Київ. Зауважимо при цьому, що ще десять років тому (у більш сприятливому в демографічному сенсі 2012 р.) природний приріст населення мав місце в п'яти західних областях — Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій — та у столиці країни — місті Києві.

Масштабністю та найвищою інтенсивністю депопуляції в Україні традиційно вирізняються східні, північно-східні та окремі центральні регіони

Таблиця 1.2. Показники життєвості за статтю в Україні в 1991–2020 рр.

Роки	Жінки	Чоловіки	Роки	Жінки	Чоловіки
1991	0,876	1,013	2006	0,604	0,611
1992	0,806	0,909	2007	0,620	0,619
1993	0,702	0,805	2008	0,671	0,682
1994	0,644	0,722	2009	0,697	0,754
1995	0,603	0,641	2010	0,675	0,753
1996	0,582	0,621	2011	0,717	0,797
1997	0,567	0,607	2012	0,746	0,825
1998	0,558	0,607	2013	0,722	0,800
1999	0,508	0,545	2014	0,702	0,773
2000	0,494	0,522	2015	0,656	0,730
2001	0,496	0,513	2016	0,644	0,718
2002	0,511	0,524	2017	0,604	0,666
2003	0,525	0,543	2018	0,547	0,597
2004	0,561	0,562	2019	0,508	0,556
2005	0,545	0,544	2020	0,456	0,496

Джерело: авторські розрахунки за даними Державної служби статистики України

Розділ 1. Динаміка чисельності, демографічного складу та загальних...

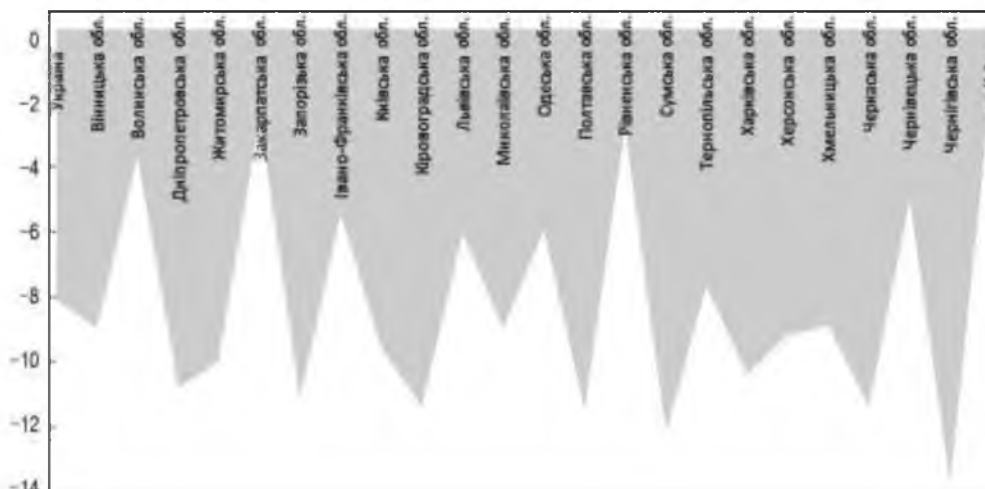

Рис. 1.4. Природний убуток населення за регіонами України у 2020 р. (у розрахунку на 1000 осіб)

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України

країни з низьким рівнем народжуваності та високим ступенем постаріння населення (рис. 1.4).

У демографічному сенсі саме старіння населення є каталізатором депопуляції та протидіє її пом'якшенню, зниженню інтенсивності через те, що міцно «утримує» ланцюг таких взаємопов'язаних демографічних феноменів як «низька народжуваність — старіння — депопуляція».

1.2. Статеві-віковий склад населення та його зміни

Віковий склад населення втілює демографічну історію країни й одночасно виступає носієм демовідтворювального потенціалу, передумовою певної демографічної динаміки. Його зміни в Україні уособлюють вагомий структурний чинник, що впливає на основні демографічні процеси, а отже — на характер та результати природного руху населення.

Для оцінки впливу вікової структури на основні демографічні процеси й таким чином — на результати природного руху населення використовується методичний прийом, що базується на зіставленні характеристик реального населення та стабільного, що відповідає режиму його відтворення. Динаміку коефіцієнтів народжуваності та смертності в реальному та стабільному населенні України за період від здобуття незалежності й дотепер відображено на рисунках 1.5 та 1.6.

Як видно з рисунків, вікова структура населення України у досліджуваній період позитивно впливала на перебіг процесів природного руху, сприяючи підвищенню коефіцієнта народжуваності та зменшенню рівня смертності.

Найбільш істотним цей сприятливий вплив на демографічні процеси мав місце на межі століть, коли показник народжуваності реального насе-

1.2. Статеві-віковий склад населення та його зміни

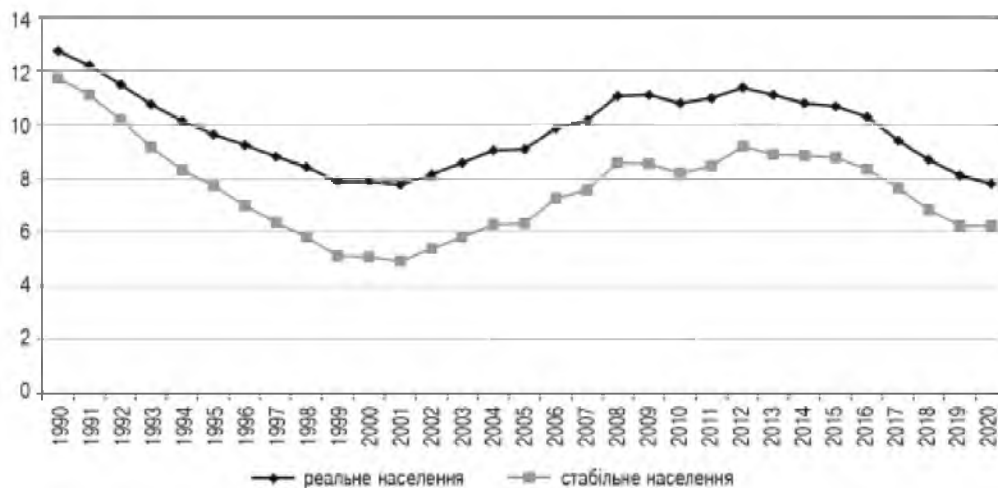

Рис. 1.5. Коефіцієнти народжуваності реального й стабільного населення України в 1990—2020 рр., %

Джерело: дані Державної служби статистики України та розрахунки за ними

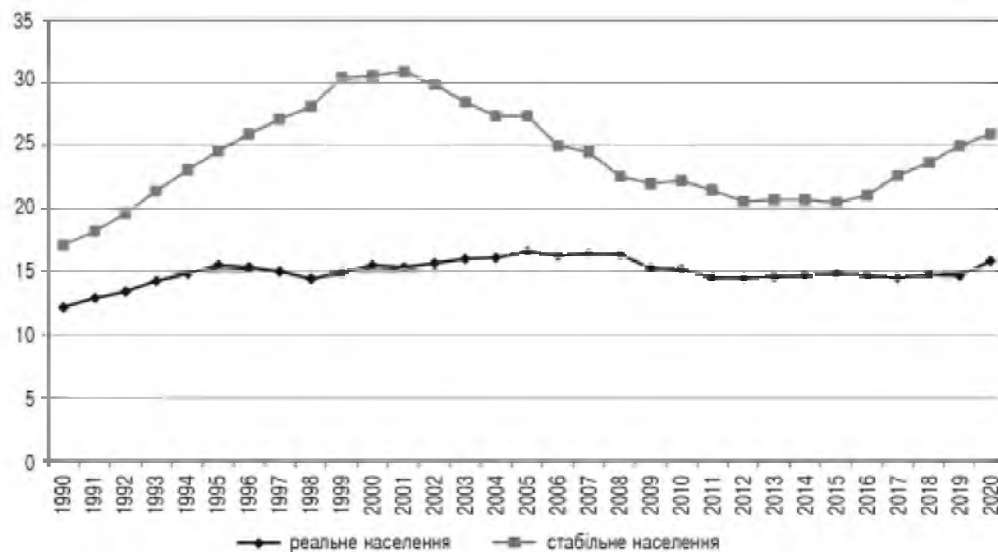

Рис. 1.6. Коефіцієнти смертності реального й стабільного населення України в 1990—2020 рр., %

Джерело: дані Державної служби статистики України та розрахунки за ними

лення сягав найнижчих значень (а був би, якби не дія структурного фактора, ще у півтора рази меншим).

Коефіцієнт смертності ж реального населення в Україні у 1998—2001 рр. був удвічі меншим ніж стабільний, та й у останні досліджувані роки — більш ніж у півтора рази нижчим, що засвідчує істотність впливу вікової структури.

Відмітною рисою сучасного типу відтворення населення є зміни в його віковій структурі, які мають наслідком старіння населення — збільшення частки старших вікових груп на тлі скорочення питомої ваги дитячого контингенту. Україна за часткою осіб віком 65 років у населенні наразі входить до тридцятки найстаріших країн світу.

Особливістю демографічного старіння в Україні є його переважна обумовленість процесом зниження народжуваності на тлі високої передчасної смертності, без стійкого довготривалого збільшення тривалості життя. Для країни характерні істотні відмінності рівня постаріння населення за типом поселення та відчутна регіональна варіація його показників. Значна різниця в рівні постаріння чоловіків і жінок обумовлена надзвичайно високим рівнем смертності чоловіків у працездатному віці.

Оцінка рівня постаріння жінок і чоловіків із використанням підходу, що ґрунтується на врахуванні очікуваної тривалості життя в поважному віці (відповідно до доктрини «перспективного віку»⁴) показує, що ця гнучка вікова межа старіння в Україні у 2020 р. становила 67 років для жінок і 60 років для чоловіків, причому саме останнім часом вона дещо зменшилась. У порівнянні з розвиненими країнами, в Україні ця межа істотно нижча, а питома вага населення поважного віку (особливо жінок) — відповідно вища.

Варто зазначити, що деякі особливості процесу старіння населення в Україні (у тому числі й у останнє тридцятиріччя) були зумовлені впливом «демографічних хвиль», тобто перепадів у чисельності окремих поколінь у населенні, що виникли внаслідок соціальних катаклізмів, на які була багата наша демографічна історія. Так, наприкінці ХХ — на початку ХХІ сторіччя відчутного збільшення чисельності та частки населення віком 60—65 років і старше в Україні не спостерігалось, оскільки лави літніх та старих осіб поповнювали менш чисельні покоління народжених у роки Голодомору та Другої світової війни, повоєнної розрухи, які зазнали помітних демографічних втрат ще в молодому віці, і при цьому в працездатний вік у цей час вступали порівняно численні контингенти осіб, народжених на початку та в середині 1980-х років.

За неухильності загальних тенденцій демографічного старіння зумовлені демографічними хвилями коливання чисельності й частки літнього населення найбільше виражені саме в тих країнах, де населення зазнавало чисельних втрат через екстраординарні історичні події, відгомін яких відчувається й у сьогоденні (рис. 1.7).

Зараз період, сприятливий щодо демографічних передумов формування чисельності працездатного населення в нашій країні, вже завершився. Процес демографічного старіння прискорився. У працездатний вік вступають нечисленні покоління народжених у на межі ХХ та ХХІ сторіч, а межу 60—65 років перетинають більш численні покоління народжених наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років (рис. 1.8, див. вклейку).

Прискорене старіння населення на тлі низької народжуваності й депопуляції в Україні є одним із тих демографічних феноменів, які уособлюють

⁴ Sanderson W.C., Scherbov S.A. New Perspective on Population Ageing. Vienna Institute of Demography, 2005. [E-resource]. Access mode: <http://ow.ly/7EBW30517Y>. Title from the screen.

1.2. Статеві-віковий склад населення та його зміни

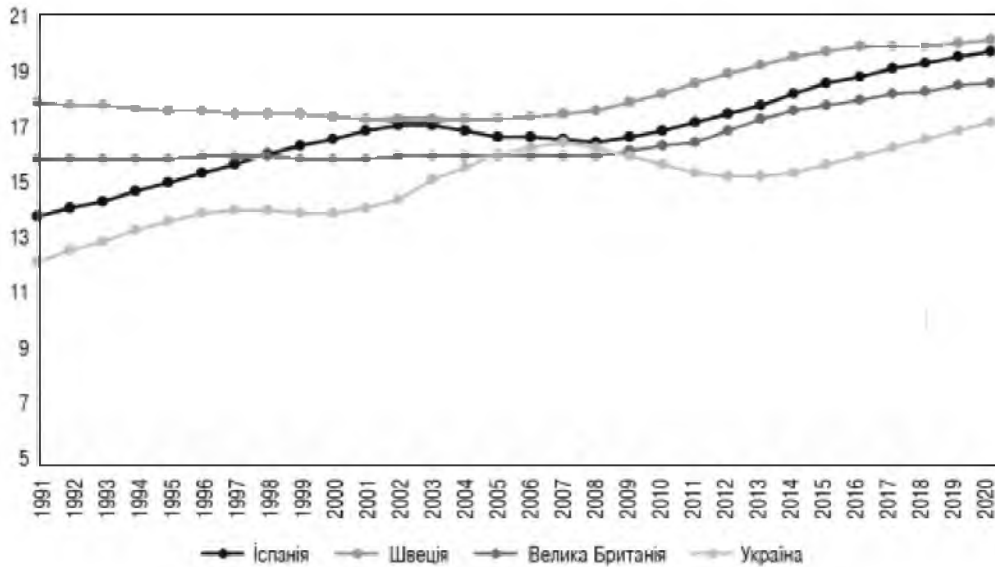

Рис. 1.7. Частка осіб віком 65 років і старше в населенні України та деяких інших європейських країн у 1991—2020 рр., %

Джерело: за даними Євростату

не лише сучасні проблеми з відтворенням населення у нашій країні, а й мають довготривалий вплив на усі сторони життєдіяльності суспільства. Основні виклики, що обумовлюються старінням в нашій країні, стосуються сфери публічних фінансів (зокрема, пенсійних коштів), функціонування ринку праці, системи охорони здоров'я та розвитку соціальних послуг, орієнтованих на літніх людей. При цьому в Україні поки ще не настільки масштабно, як в розвинутих європейських країнах, постали питання забезпечення посиленої соціальної підтримки, інструментальної допомоги в самообслуговуванні, довготривалого догляду, яких часто потребують саме довіголїтні члени суспільства, адже їх частка в населенні у нас є помітно нижчою, ніж в країнах із високою тривалістю життя (рис. 1.9).

В межах України більш високий рівень постаріння населення і нижча частка працездатного контингенту в його складі традиційно спостерігається в сільській місцевості порівняно з містами, що пояснюється переважно міграційним відтоком працездатних осіб (а надто молодих жінок) у міста й обумовлює тут вищу інтенсивність депопуляції, ніж у міських поселеннях. Тож найстарішим демографічним контингентом в Україні на сьогодні є сільські жінки (рис. 1.10).

Регіонами ж України з найстарішим населенням є Чернігівська, Черкаська, Вінницька, Донецька, Полтавська, Кіровоградська області.

Більш детальне уявлення про динаміку чисельності в розрізі окремих вікових груп населення України та співвідношень між ними за останнє тридцятиріччя можна скласти, спостерігаючи за обрисами відповідних пірамід статеві-вікового складу (рис. 1.11, див. вклейку).

Розділ 1. Динаміка чисельності, демографічного складу та загальних...

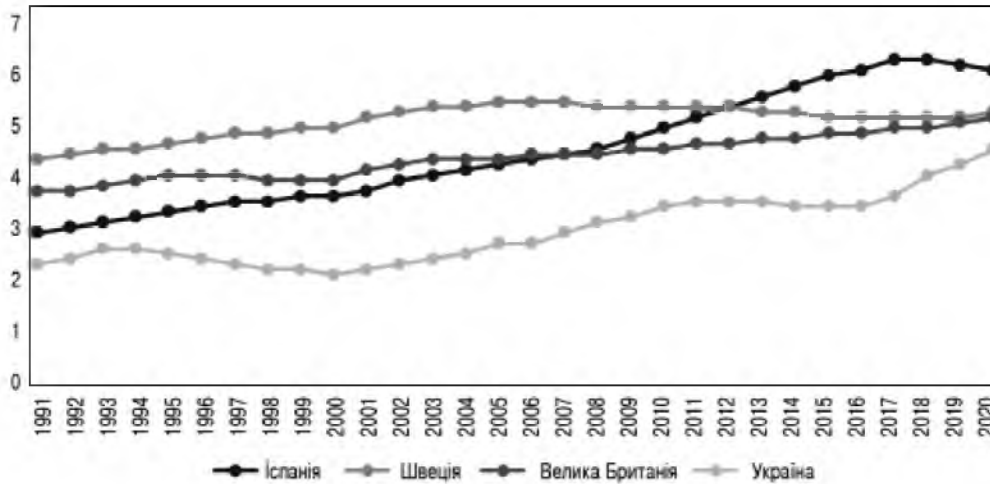

Рис. 1.9. Частка осіб віком 80 років і старше в населенні України та деяких інших європейських країн у 1991—2020 рр., %
Джерело: за даними Євростату

Статтєво-вікові піраміди рельєфно демонструють вплив на структуру населення як більш ранніх подій в демографічній історії України — чисельні втрати тих поколінь, які пережили Голодомор (що позначились «ямами» на пірамідах 1989 і 2001 рр.) та нечисленність поколінь, народжених у роки Другої світової війни, що позначена на всіх трьох обрисах статтєво-вікової структури, — так і зумовлені низькою народжуваністю «впадини», що сформувалися вже в часи незалежності: та, що відповідає періоду соціально-економічної кризи ринкової трансформації 1990-х років (її можна відстежити на двох останніх пірамідах) й та, що окреслилась біля підніжжя піраміди статтєво-вікової структури 2021 р. — вона пов'язана зі зниженням народжуваності в Україні, що розгорнулось в другій половині 2010-х років.

Вплив цієї нової несприятливої демографічної хвилі, яка на сьогодні ще формується (бо спадна динаміка народжуваності триває) на демоекономічну структуру населення України буде відчутним протягом кількох десятиліть.

Загалом же зменшення чисельності й частки працездатного за віком населення, що поєднується з низькою часткою дитячо-підліткових контингентів, які можна розглядати як потенційних працівників, а

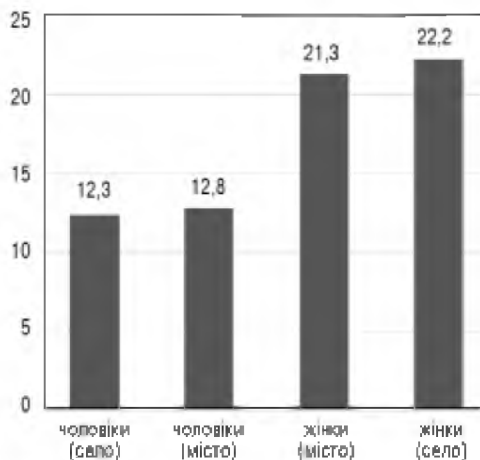

Рис. 1.10. Частка населення у віці 65 років і старше за типом поселення та статтю в Україні (станом на початок 2021 р.), %
Джерело: за даними Державної служби статистики України

1.2. Статеві-віковий склад населення та його зміни

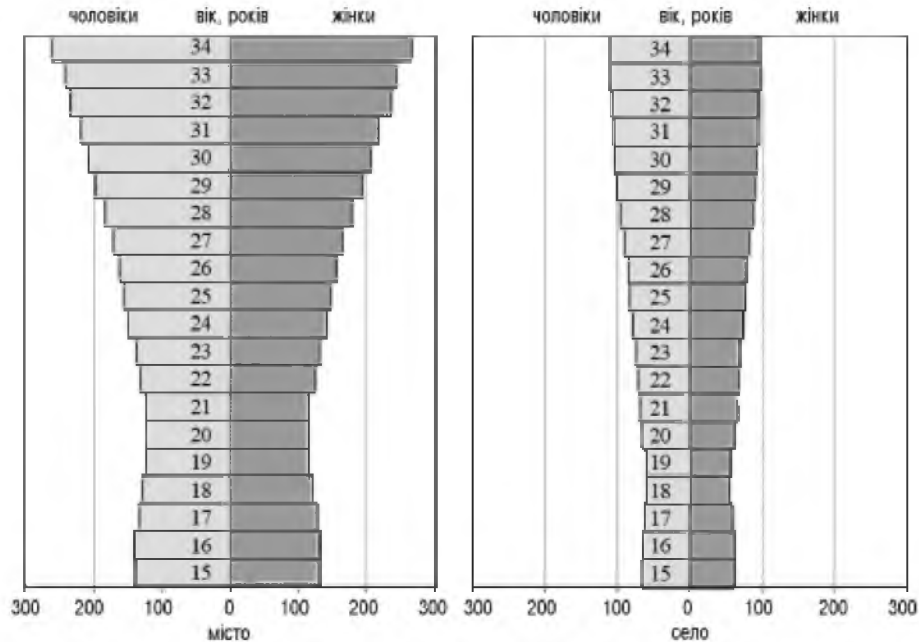

Рис. 1.12. Статеві-вікові піраміди молодіжного контингенту населення України станом на початок 2021 р., тис. осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

також власне працездатної молоді в Україні мають своїм наслідком посилення трудових обмежень розвитку національної економіки, загострення проблем її забезпечення робочою силою. До цього, на жаль, додається й скорочення в населенні частки жінок дітородного віку, які уособлюють собою «природну основу» демографічного відтворення.

Зокрема, аналіз вікового складу молоді в Україні наочно демонструє, що вже зараз в середньому понад третину її чисельності становить старша група осіб у віці 30—34 років, яка представлена більш численними поколіннями народжених наприкінці 1980-х років. Більш-менш численною є ще принаймні попередня вікова група (25—29 років). Молодші ж покоління сучасної молоді, які в найближчій перспективі завершуватимуть здобуття професійної освіти та поповнюватимуть лави трудоактивного населення (переважно — по досягненні 21—23 років), будуть помітно меншими чисельно (рис. 1.12), що негативно позначиться на чисельності й складі сукупної робочої сили в країні, а також зумовлюватиме (разом із виходом за межі працездатного віку поколінь народжених у середині 1960-х років) посилення демографічного навантаження на працездатний контингент у цілому.

Дітей та молоді у складі населення менше в низці північних, південно-східних та центральних областей України (Чернігівська, Сумська, Кіровоградська, Черкаська, Вінницька та ін.), а найбільше — в західних її регіонах (Закарпатська, Рівненська, Чернівецька області) та в місті Києві. На Чернігівщині ж, Черкащині, Вінниччині, Кіровоградщині, а також Жито-

Розділ 1. Динаміка чисельності, демографічного складу та загальних...

Таблиця 1.3. Деякі статеві співвідношення в населенні України станом на початок 2021 р.

Категорії населення	Припадає жінок на 1000 чоловіків у інтервалі віку			
	15—49 років	20—59 років	60 років і старше	80 років і старше
Все населення	991	1041	1770	2651
Міське населення	1014	1073	1790	2540
Сільське населення	938	970	1727	2870

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України

відносин; уникнення економічної монофункціональності населених пунктів (за умов традиційного гендерного поділу праці, як-от, наприклад: містечка гірників або ткаць); пом'якшення проблем самотності та зменшення потреб у соціальній підтримці в старшому віці.

В Україні вік балансування чисельності жінок та чоловіків зараз становить 38 років, у розвинутих європейських країнах із нижчою надмірною смертністю чоловіків його значення ближче до 50 років.

У різних типах поселень нашої країни ситуація щодо віку балансування чисельності статей та співвідношення жінок і чоловіків у різних вікових групах відрізняється. Через особливості статевого складу міграційних потоків молоді — із сіл у молодому віці дівчата від'їжджають (на навчання тощо) частіше, ніж юнаки — у містах (особливо великих) вік балансування чисельності статей нижчий, і жіноча чисельна перевага серед міських жителів формується раніше; середній вік балансування у міських поселеннях країни — 30—31 рік.

Вплив справляють також особливості соціально-економічної спеціалізації населеного пункту, як-от: переважання гірничо-добувної промисловості з традиційною зайнятістю в ній чоловіків або ж, навпаки, легкої промисловості чи сфери послуг із високою часткою зайнятих у них жінок.

У сільській місцевості країни через специфіку міграційних процесів з початку студентського віку аж до 43 років (вік балансування чисельності статей на селі) спостерігається «дефіцит жінок», який втім після 45—50 років швидко сходить нанівець через високу смертність чоловіків у працездатному віці; таким чином у вікових групах літнього населення у селах формується значна чисельна перевага жінок (табл. 1.3).

Варто зазначити, що статевий баланс за чисельністю населення протягом періоду незалежності загалом поліпшувався, зрештою підвищився вік балансування чисельності статей, зменшилася загальна статева диспропорція в рамках репродуктивного віку (15—49 років).

Водночас слід мати на увазі, що з підвищенням рівня постаріння, особливо за тривалого збереження значного розриву в тривалості життя між жінками та чоловіками в Україні, відчутна чисельна перевага жінок в населенні зберігатиметься або навіть збільшуватиметься.

мирщині та Хмельниччині нижчою ніж у решті областей, є частка працездатного за віком контингенту населення.

Беззаперечно важливу соціально-демографічну роль відіграють не лише співвідношення вікових груп та контингентів у населенні, але й баланс чисельності жінок та чоловіків (особливо в дітородному віці), що необхідний, зокрема, для формування кращих демографічних передумов: укладання шлюбів; народження дітей; підтримання стабільності шлюбно-сімейних